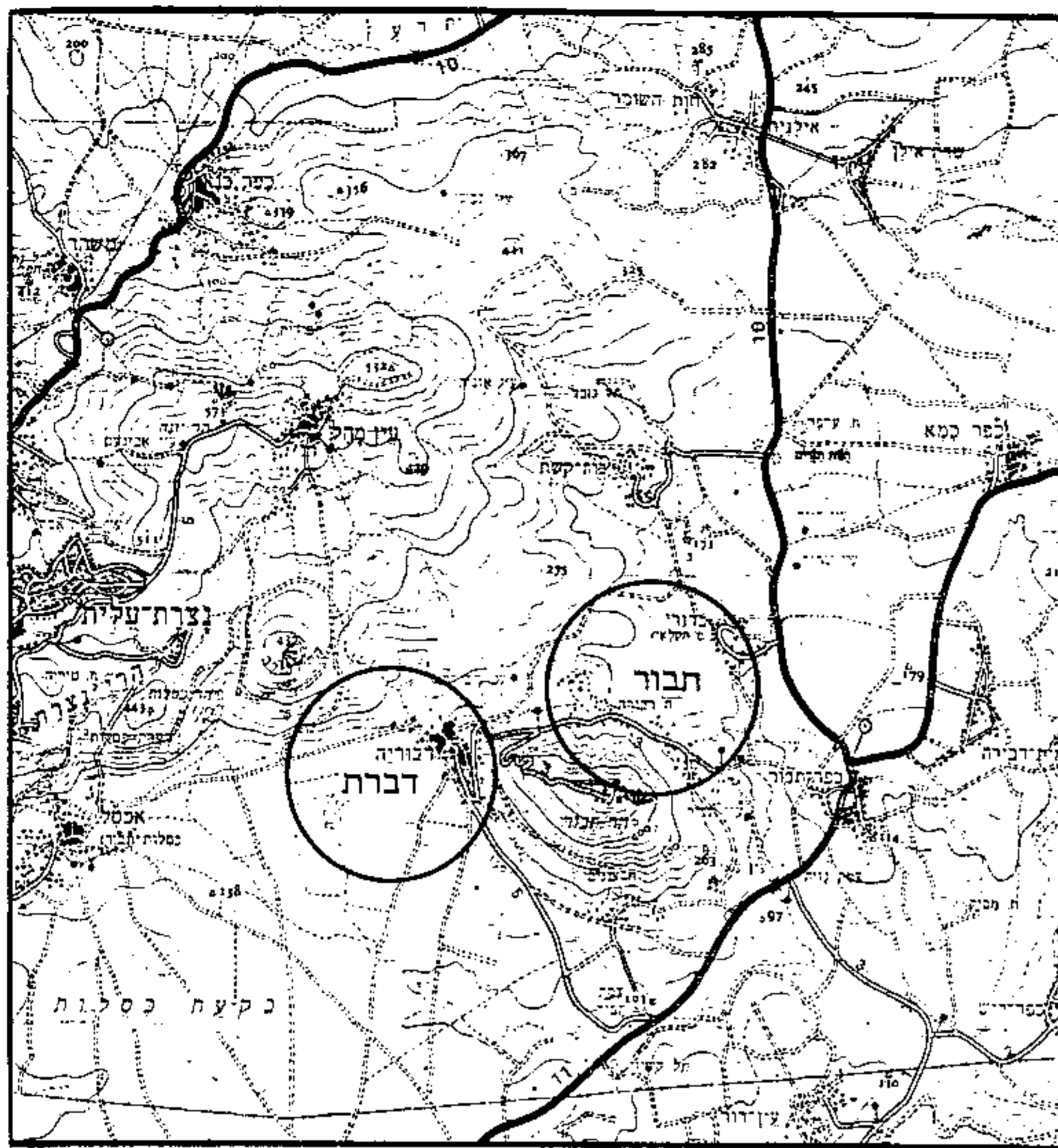

דְּבוּרָה וְדְבוּרְיָה לְמַרְגְּלוֹת הַתְּבוּר לְפֶשֶׁר הַשֵּׁם הַכְּפוּל וּמְקוּרוֹ

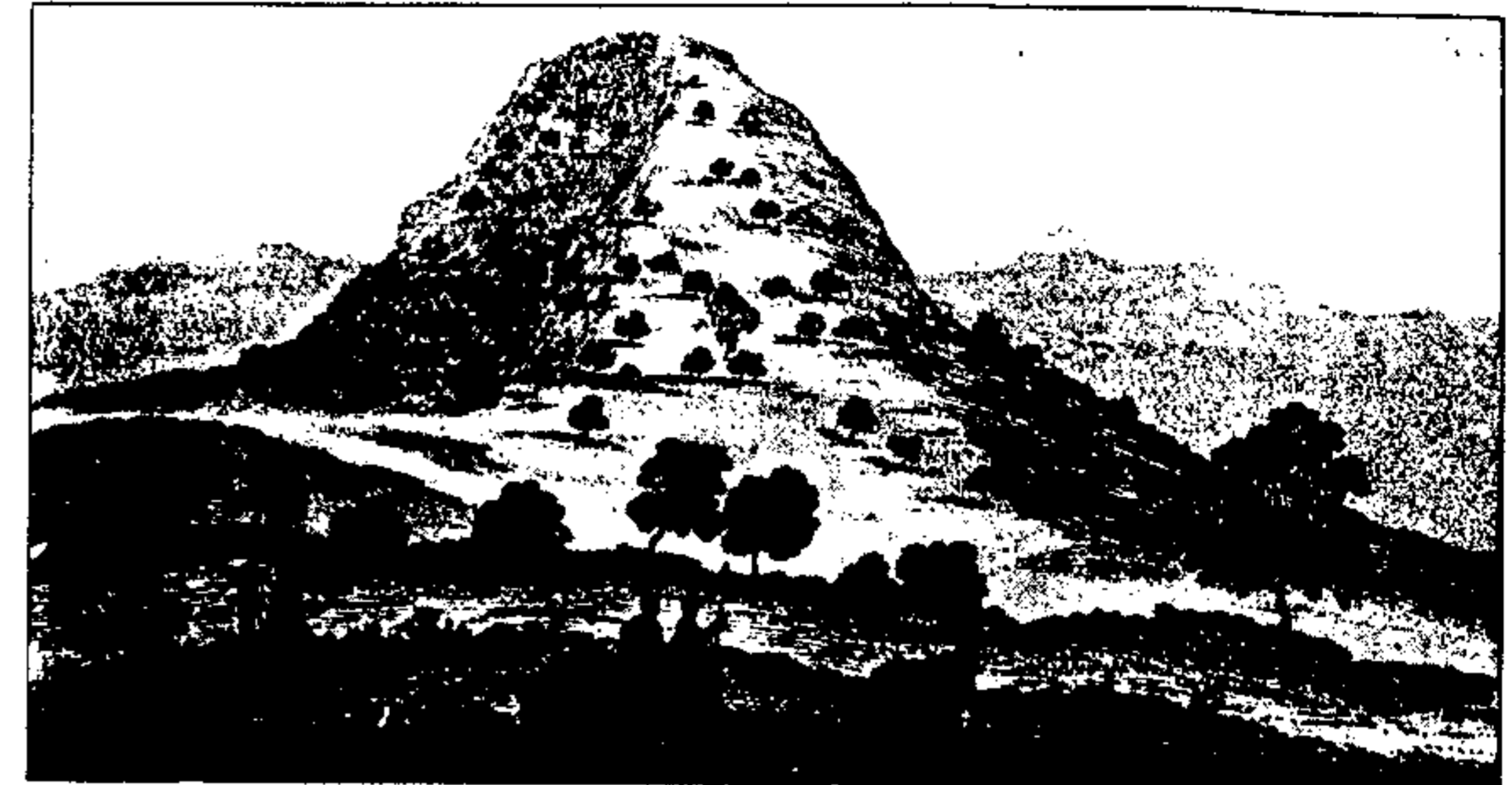
יואל אליצור

דברת המקראית, לפי הנתונים שבכתוב, ¹ זהה בוודאי עם Δαβαριθα/Δαβαριττα של יוסף בן-מתתיהו ² ועם הכפר היהודי שהכיר אוסביוס באותו מקום. ³ נתוני כל המקורות הללו הולמים היטב את הכפר דְּבוּרְיָה שלמרגלות התבור, ממערב. השם 'דבוריה' מתועד מאז המאה הי"ב. יאקות (1225) רשם אותו בצורה دَبُورِيَّة; ⁴ ואצל אישתורי הפרחי (1322) — דבוריא. ⁵ עוד לפנייהם הזכירו וילהלם מצור (המחצית השנייה של המאה הי"ב) ככתיב Buria. ⁶ דבוריה (دبوريه) נרשם גם כמפקדים התורכיים במאה הט"ז. ⁷ בימינו מבטאים את שם המקום 'dabūrye' או 'dabbūrye'. ⁸

- 1 יהושע יט יב; שם כא כח; דברי הימים א, ו נז. את השם 'דְּבוּרָה' יש לראות במסגרת שמות המקומות השומרים את צורת הנקבה הכנענית. באזור קרוב ביחס אנו מוצאים כאן גם שמות נוספים מטיפוס זה, כגון חלקת ואנחרת (הערת פרופ' א"פ רייני, וראה 'שם, שמות מקומות' אנציקלופדיה מקראית, ח, עמ' 18).
- 2 *Flavii Josephi Opera*, B. Niese (ed.), Vol. 4, Berlin 1890, pp. 342, 373, Vol. 6, 1894, p. 262. בחיי יוסף, כו (126) וטב (318) מוסרים כתב-היד Δαβαριττα (או וריאציות של צורה זו) ככפולה. במלחמות, ב, כא, ג (595) מגישות הנוסחאות המשוכחות יותר Δαβαριθα (או Δεβαριθα, Δεβαριθθα, Δεβαριθθα), ואילו נוסחאות אחרות נותנות גם כאן τ כפולה. מבחינת צורת השם ודרכי התעתיק, הנוסחה הסכימה היא Δαβαριθα ³ E. Klostermann, *Das Onomastikon der biblischen Ortsnamen*. Leipzig 1904, p. 78, Lines 6-7. מלמד, ספר האונומאסטיקן לאבסביוס, ירושלים תרצ"ג, מס' 375. שם הערך הוא Δαβειρα, אולם טעות היא להסיק מכך שזה היה השם בימי אוסביוס. השם הוא מקראי ומתייחס לעיר שכבש יהושע, ולזה צורך מידע נוסף. שכימו יושפי של יהודים בשם זה בהר-תבור, בגבול דיוקסריה. בסמיכות למובאה האמורה הוקדשו ערכים גם ל-Δαβειρα (כפל המובאה הג'ל) ול-Δαβειρα (לדכיר שבעבר-היידן) ואף ל-Δαβαριθ (דברת שכגליל). המחבר, שלא היה ער לקשר בין הכפר היהודי האמור לדברת שהוזכר בהמשך, הצמיד את המידע שבידו לראשון מבין הערכים הדומים בשמם; ואין לדעת מתוך דבריו בוודאות מה היה השם בזמנו, אם כי ראוי לשים לב שגירסת Δαβειρα נראתה לאוסביוס הקרובה ביותר (הערת פרופ' ז' קלאי).
- 4 F. Wüstenfeld, *Jacut's geographisches Wörterbuch*, Leipzig 1867, II, p. 546
- 5 אישתורי הפרחי, ספר כפתור ופרח (מהדורת א"מ לונץ), ירושלים תרנ"ז, עמ' רצב.
- 6 *RHC*, I, Paris 1844, 22, 14. השם בצורתו זו — Buria — נתגלגל הלאה והוא נזכר כן אצל קוטוביקוס בשלהי המאה הט"ז (וכמיקומו חל אי-דיוק מסוים). עיין: E. Robinson & E. Smith, *Biblical Researches in Palestine (1838)*, III, London 1841, p. 210. נראה, שהצלכנים שמעו 'Deburia' ופירשו את de כקידומת שאינה שייכת לגוף השם. תופעות מסוג זה ידועות בגלגוליהם של שמות מקומות בארץ-ישראל. אֶשְׁמֹעַ נקראת היום סְמוּעַ, ויש לשער שכראשונה היתה אֶסְמוּעַ* (= צורה משוערת שאינה מתועדת במקורות, וכך גם להלן). תחילת השם נשלה מפני שנחשבה לתורית-יידוע. בדומה לזה אֶלְעָלָה המקראית הסמוכה לחשכון מצפון-מזרח, מכונה כיום במפות מסוימות עֶל.
- 7 W.D. Hütteroth & K. Abdulfattah, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century*, Erlangen 1977, p. 189, n. 22
- 8 את הצורה בעלת הבי"ת המוכפלת רשם עבורי נעים ארשיד, סטודנט באוניברסיטה העברית בירושלים ובן דבוריה, מפי זקני משפחתו; אך לפי התרשמות משמיעה מפי ערבים תושבי האזור, אין הצורה המוכפלת נחלת הכלל, ונדמה לי שהיא תוצאה של אטימולוגיה עממית מאוחרת, אשר קישרה את השם למלה הנפוצה 'דבור', דְּבוּר = צרעה. כפי שנמסר לי מפי תושבים באזור, אפשר לשמוע את השם במבטא 'daburiyye' (כפול יו"ד)

מפת האזור

הר התבור, תחריט של דה-ברוין (1681)

הופעת השם דְבוּרָה, בסמיכות לדבוריה, מעוררת קושי. כיום זהו שמה של חורבה השוכנת על מדרגה במורד הצפוני של הר-תבור (נ"צ 2336 1868). היא מצוינת במפות הישראליות 1:100,000 והמרחק בינה לבין הכפר דבוריה הוא כ-1.5 ק"מ. תולדות שם החורבה וגלגוליו רצופים בכמה סיבוכים. בספרות המאה הקודמת לא נודעה החורבה. רבים פקדו את הכפר דבוריה, ושום מחבר לא הזכיר אתר נוסף בעל שם דומה, אבל כמה מחברים מסרו את שם הכפר בצורה 'דְבוּרָה' או 'דְבוּרִי' (צורת-ביניים בין דְבוּרָה לדְבוּרָה?).⁹

מראשית המאה העשרים הוזכרה בספרות המחקרית, מלבד הכפר דְבוּרִיה, גם החורבה — חרבת דְבוּרָה, אבל מקומה צוין בפאתי הכפר דבוריה. לפי תיאורי החוקרים, נראה שהיא צריכה

אצל חלק מהדוכרים ככפרים אחרים הסמוכים לדבוריה, אך לא ככפר עצמו. אני עצמי לא הצלחתי לפגוש בעדות אותנטית לצורה זו. הצורה 'dabūrye' יכולה להיות תולדה של צורה כפולת יו"ד על דרך 'נסבה' (=גזירת שמות-תואר משמות-עצם על-ידי יו"ד סופית מוכפלת) נקבה. בניבי הערבית המדוברת בארץ, תנועה מקורית ארוכה הבאה לפני סיומת נסבה נקבה — תתקצר, ואילו המכפל של הנסבה לא ייפגע, כגון: אחורי = warrāni = אחורית = warraniyye = קדמי = quddamāni = קדמית = quddamaniyye (ראה: י"א אליחי, מילך עברית-ערבית לשפה הערבית המדוברת, ירושלים תשל"ז, מבוא, עמ' 9). ואולם בשמות מקומות בעלי סיומת -יה הנראית כנסבה נקבה, אם ההברה שלפני הסיומת היא בעלת תנועה ארוכה, בדרך-כלל תנועה זו נשמרת ואחריה נופלות תנועת i הקצרה והכפלת ה-y. כך צְפוּרָה, בִּיתוּרָה, קְפֻטָּה, פְּזֻרָה, סֻאָה, קְלוּנָה, גִּיאָה, סוּסָה וכד'. נוהג זה הוא כנראה קדום למדי. אצל יאקות (לעיל, הערה 4) בערך 'דבוריה' (دَبْرِيَّة) ניתן ניקוד מלא למלה ללא חשידי. בערך 'צפוריה' (صَفْرِيَّة) (ג, 402) מודגש בפירוש י"א, מֻעַנֶה (=יו"ד רפויה).

U.J. Seetzen, *Reisen durch Syrien Palästina ...* (1806), II, Berlin 1854, p. 147: *Dabūry*; J.S. Buckingham, *Travels in Palestine*, London 1821, p. 102: *Deborah*; J.M. Scholtz, *Reise in die Gegend zw. Alexandrien u. Paratonium... Palästina und Syrien ...*, Leipzig-Sorau 1822, p. 263: *Debura*; J. Berggren, *Reisen in Europa ...*, II, Leipzig-Darmstadt 1834, p. 240: *Daburi/Deborā*; C.W.M. Van de Velde, *Narrative of a Journey Through Syria and Palestine in 1851 and 1852*, II, London 1854, p. 374: *Debūri*. כדי שלא תחקבל תמונה מעוותת יש להדגיש, כי רוב נוסעי המאה והחשובים שבהם, כגון רובינסון וסמית, יהוסף שוורץ, ויקטור ג'ון, טריסטראם, סוקרי SWP והמדריך של בְּדָרָה, כולם מוסרים את השם בצורה 'דבוריה' (ואינם מזכירים לא שם נוסף ולא אתר נוסף). נדמה, שהמכנה המשותף למחברים שמסרו 'דבוריה', הוא היותם מעורים בתרבות הערבית ושבי הארץ ובשפתם כמידה זו או אחרת; בעוד שהנוסעים שמית בקבוצה הראשונה, היו תלויים יותר בחיובם של אנשי המנזרים.

להיות על גב השלוחה אשר עליה המעלה להר-תבור, באזור הצומת שממנו יוצא הכביש לראש ההר ומעט למטה יותר (בערך נ"צ 2333 1854, כיום בשטח הכפר. החורבה לא ידועה היום). הראשון שהזכיר את שני האתרים הוא, עד כמה שידוע לי, גוסטב דלמן.¹⁰ דלמן נטה לזהות את האתר הקדום בחורבת דבורה ולראות את הכפר של היום כהתפשטות מאוחרת יותר במדרון. את טעמו לא פירש, אך נראה שהסתמך על המיקום הטופוגרפי הגבוה יותר של חורבת דבורה, המתאים יותר לתקופות הקדומות, ואולי גם על צורת השם ('דְבוּרָה' דומה יותר ל'דְבָרָה').

מחברים רבים הלכו בשיטת דלמן וקיבלו ממנו הן את תיאור השטח והן את הזיהוי המקראי; ואפשר לומר, שדעה זו מקובלת למדי על חוקרי הגיאוגרפיה ההיסטורית,¹¹ ובעקבותיה הלכו גם פרשני-מקרא¹² ומילונאים.¹³

כאמור, במפות הישראליות 1:100,000 שיצאו מאז קום המדינה, צוינה החורבה, אבל לא במיקום שנרשם אצל דלמן, אלא מצפון להר-תבור ובמרחק ממשי מן הכפר דבוריה. במיקום זה

9 G. Dalman, *Sacred Sites and Ways* (translated by P.P. Levertoff), London 1935, p. 188
 10 F.M. Abel, *La Géographie de la Palestine*, II, Paris 1933, p. 301; J. Simons, *The Geographical and Topographical Texts of the Old Testament*, Leiden 1959, p. 184-185 § 330 (7) p. 205 § (27)
 11 אנציקלופדיה ארץ ישראל, ב, ירושלים תשכ"ד, עמ' 179 [להלן: פרס]; ש' לוונשטם, 'דברת', אנציקלופדיה מקראית, ב, עמ' 620; ז' קלאי, נחלות שבטי ישראל, ירושלים תשכ"ז, עמ' 157 [להלן: קלאי, נחלות]; Z. Kallai, *Historical Geography of the Holy Land*, Jerusalem 1987, pp. 182-184
 12 כגון נוח (M. Noth, *Das Buch Josua*, Tübingen 1953) וקויפמן (י' קויפמן, ספר יהושע, ירושלים 1976) בפירושיהם ליהושע י"ב.
 13 W. Baumgartner, *Hebräisches und Aramäisches Lexicon*, I, Leiden 1967, p. 204a; F. Zorell, *Lexicon Hebraicum et Aramaicum Veteris Testamenti*, Roma 1962, p. 166b

יואל אליצור

היא רשומה כסקר של נחמיה צורי¹⁴ ובאנציקלופדיה של וילנאי¹⁵. בירור עם תושבי הכפר מאשר את המיקום והשם כפי שרשום במפות החדשות.¹⁶ הסקר של צורי מלמד, שבשני האתרים היה יישוב קדום. בדבוריה, ודווקא בחלק הדרומי והנמוך יותר של הכפר הישן, נתגלו שרידים ניכרים מן התקופה הישראלית, החל מן ההתנחלות, וכן ניכרים שם היטב ממצאים קרמיים מסוף ימי בית שני ומהתקופה הביזאנטית. בחורבת דבורה השתרע היישוב הקדום על שטח רחב-ידיים יחסית, ונאספו ממצאים מתקופת הברונזה הקדומה, מימצא מועט מהתקופה הישראלית ומימצא רב במיוחד מן התקופות הפרסית וההלניסטית.¹⁶ שבר בודד של נר ומטבע מן התקופות הרומית והביזאנטית הם היוצא מן הכלל, המלמד שהחורבה כנראה לא היתה מיושבת מאז התקופה ההלניסטית (כיום החורבה חרושה ומדורגת).

מצב דברים זה מעורר שאלות. קשה להניח, שרק במקרה נודמנו שני מקומות בעלי שם דומה, אך לא שווה, במרחק של שני ק"מ זה מזה.¹⁷ סביר היה למצוא חורבה הקרויה בשם הכפר עצמו בתוך התחום הטריטוריאלי שלו, אבל במקרה הנדון יש הבדל בין שני השמות. אם קיימת תלות בין השמות, הרי 'דבוריה', הנראית כמשקפת צורת נסכה נקבה, היא השם הנגזר, ואילו 'דבורה' היא השם המקורי. אולם גזירה כזאת בתקופה הערבית היא מתמיהה, הואיל והן המימצא הארכיאולוגי והן המקורות הספרותיים מלמדים, שמאז הכיבוש הערבי היה המצב כפי שהוא כיום; כלומר דבוריה היתה כל אותו הזמן כפר מיושב, ודבורה היתה חורבה.

מבחינה לשונית, צריך עיון ההבדל בווקליזציה שכינה דברת — Δαβαριθα לבין דבוריה (או דבורה); השוואה הנע שנמסר במקרא, מתאים לתנועת /a/, שבה מוסר יוסף בן מתתיהו את השם, אך קשה להבין מניין באה לשם הערכי תנועת /ū/ ארוכה.¹⁸ נראה, שעיון בנתוני המקרא והמקורות המאוחרים יש בו כדי לתת בידינו תשובה לשאלותינו.

- 14 ג' צורי, נחלת יששכר, ירושלים תשל"ו, אתרים 157, 160 (עמ' 105-108).
- 15 ז' וילנאי, אריאל, אנציקלופדיה לידיעת ארץ ישראל, ב' תל-אביב תשל"ד, עמ' 1586 ('דבורה ד') (להלן: וילנאי, אריאל). אף שחלה שם טעות בסימון הנ"צ (ציינ לדבורה שבגולן). במפת 1:50,000, 1973, ערכון 1986, מצוינת 'ח. דבורה' בנקודה קרובה לכפר (נ"צ 2337 1857). מיקום זה אינו מתאים לידוע מן הסקר של צורי ומפי אנשי הכפר.
- 16 אני מודה ליוסי בוכמן, איש החברה להגנת הטבע, שבדק וחקר לפי בקשתי בין אנשי הכפר, ולנעים ארשיד, בן דבורה, שמסר לי מידיעותיו ומידיעות זקני משפחתו על הכפר, שמו ואתרויו. לאמיתו של דבר, השם 'דבורה' הוא בפי אנשי המקום כינוי טריטוריאלי למשבצת השטח שבצפון הר-תבור, הכוללת את החורבה המדוברת (מוכרת לזקנים, אך לא לצעירים) ואת המעיין עיך-דבורה שבצפון-מערב ההר, בין החורבה והכפר.
- 16* שרידים מהתקופה הפרסית וההלניסטית נמצאו גם בביר אל-לחה (ח. לחה' במפות 1:50,000 חדשות), כ-400 מ' ממזרח לעיקרה של ח'רבת דבורה (צורי, לעיל, הערה 14, אתר 156). נראה ששני האתרים 156 ו-157 הם שני קצוות של ישוב גדול אחד.
- 17 לפי המתכרים שהדרימו את דבורה עד קרוב לכפר, הקושי הוא גדול יותר. לפי מידת הקירבה שכינה שני האתרים, כפי שנצטיירה לדלמן וכל ההולכים בעקבותיו, הרי אין כאן למעשה אלא מקום אחד. מפליא, אפוא, שכמעט כולם מחייחסים לזה כשני אתרים ולא בשתי מסירות של שם אחד, ומאידך אין הם רואים קושי במציאותם של שני השמות הדומים כל כך בקירבה שיש בה כמעט זהות. רק אצל שני מחברים, J.A. Soggin (*Joshua [Old Testament Library]*, London 1972) וא"ש הרטום (תורה נביאים וכתובים מפורשים ע"י א"ש הרטום, ספר יהושע, תל-אביב תשט"ו), בפירושהם ליהושע יט יב, מצאתי את ההנחה המתבקשת לכאורה, שהחורבה והכפר הם בעלי אותו שם ורק שיבוש במסירה גרם לחילוף. סוגין מביא את שניהם כ'דבוריה', והרטום כ'דבורה'; ושניהם מזהים את האתר המקראי בחורבה ולא בכפר (סוגין כבר היה מודע למיקום הצפוני המרוחק יחסית של החורבה).
- 18 ג' קמפפמיייר שחקר בזמנו את גלגולי השמות המקראיים אל תוך התקופה הערבית, הדגיש את הקושי שבעניין. מעלה את הסברה, שמקור המיבנה התנועתי של השם הערבי במסורת קדם-אסלאמית, שייחסה את המקום

הר התבור —
צילום של ג'רפר
(1877)

דברת המקראית — דבוריה

קו הגבול של נחלת זבולון (יהושע יט יב) עובר משריד מזרחה לכיוון כסלוח-תבור ועד הַדְבָרְת. בדברת הוא פונה צפונה או צפון-מערבה לכיוון גת-החפר (=משהד).¹⁹ הגיונו הטופוגרפי של

לדבורה הנביאה. נראה, שהסבר כזה נהגו הנזירים של הר-תבור למסור למבקרים בתקופה העות'מאנית; כך נראה מלשונו של Buckingham המצוטט שם, וכך עוד לפניו אצל H. Maundrell, *A Journey from Aleppo to Jerusalem at Easter 1697*, Oxford 1749, p. 115. אך קמפפמיייר מתלבט כבעיית שני המקורות השונים, הנראים לו כסותרים, שהרי בסופו של דבר לא מסתבר שיהיו במקום אחד שני שמות שונים; אם 'דבורה' — לא 'דברת', ואם 'דברת' — לא 'דבורה'. לדעתי, דווקא כזה אין קושי, כי מצאנו שהדורות נהגו לזווג אתרים מקודשים ליישובים לפי שמוחיהם (כגון נבי נון על-ידי ינון, קבר חבקוק על-ידי יאקוק, קבר שמאי בחורבת שמע ועוד). אך הטענה נגד כיוון זה היא, כי באזור המדובר, שהיה האזור הנפקד ביותר, אחרי ירושלים ובית לחם, על-ידי צליינים מאז המאה הרביעית לספירה ברציפות, לא יכול היה להיעלם אתר שהוקדש לדבורה הנביאה מבלי כל זכר שהוא כספרות המסעות. על-כן נראה לי, שראוי להסיר מעל השולחן את ההצעה הזאת. כמו-כן לא נראה סביר לחשוב על איזו 'ערביזציה' של השם בהשראת *دَبُور* או *دَبُور* 'צרעה', ירוח צפונית או שם פרטי נדיר, והשאלה דורשת אפוא פתרון מהותי.

עיינ: מ' אבייונה, 'גת-חפר', אנציקלופדיה מקראית, ב' עמ' 572 וביבליוגרפיה. דילגתי כאן על יפיע, שעניינה בפסוק זה הוא בעיה בפני עצמה, ועם זאת אין בה כנראה כדי לשנות את המהלך הכללי של הגבול, שהוא ברור לאור שאר הנקודות וסדרן. עיינ בפרשנות החדשה לפסוקים אלו ואצל קלאי, נחלות, עמ' 157-158. קלאי דחה בצדק את דעתו המתמיהה של ש' ייבין, שהגבול ההולך מזרחה פונה בדברת ושב על עקבותיו מערבה במרחק של קילומטר אחד מצפון לקו שהלך בו מזרחה, עד יאפא. קרפמן ואחרים מפרשים שזעלה יפיע חזר אל שריד — נקודת המוצא של אותו קו.

יואל אליצור

הגבול ברור: הוא נותן לזבולון את גוש הרי-נצרת. הגבול מגיע עד לדברת, אבל אינו כולל אותה (היא שייכת ליששכר);²⁰ זאת אומרת, שדברת נמצאת למרגלות גוש הרי-נצרת, כפינה דרום-מזרחית שלו, אבל אינה נכללת בו. מיקום זה מתאים יפה לכפר דבוריה, ואינו הולם את חורבת דבורה שמצפון להרי-תבור. נסיון למשוך את קו הגבול עד לחורבת דבורה יוצר מובלעת החורגת מן הקו הטופוגרפי ההגיני.²¹

מן הבחינה הארכיאולוגית, מאחר שנתברר כי יש בדבוריה ממצאים המתאימים לתקופה הישראלית מראשיתה, וכן לתקופות שבהן הוזכר המקום על-ידי יוסף בן מתתיהו ואוסביוס, הרי זהו האתר המתאים לדברת המקראית בשמו, במיקומו ובממצאיו. אל העדויות הארכיאולוגיות המגיעות עד לאחר הכיבוש הערבי, מצטרף התייעוד הספרותי מימי הביניים ומן העת החדשה. לאור הרצף הזה, אין שום סיבה לפקפק בחזקתו של המקום — 'כאן נמצא כאן היה'. את מיקומו של האתר המקראי במדרון, ולא על גב השלוחה, יש להכין על רקע הנקודה המיוחדת שבו מצוי הכפר, בקצה בקעת-כסלות הפוריה והמנוצלת באינטנסיביות. בכסלות-אכסאל הסמוכה יש בתוך העמק גבעה כולטת, שאיפשרה לבנות את העיר מבלי לפגוע בשטח המעובד. בשטח של דברת אין בנמצא גבעה כזאת, ועל-כן נבנה היישוב הקדום במקום הקרוב ביותר לעמק, ומבלי לצמצם את שטח העמק עצמו.

תבור — הר, אך גם עיר

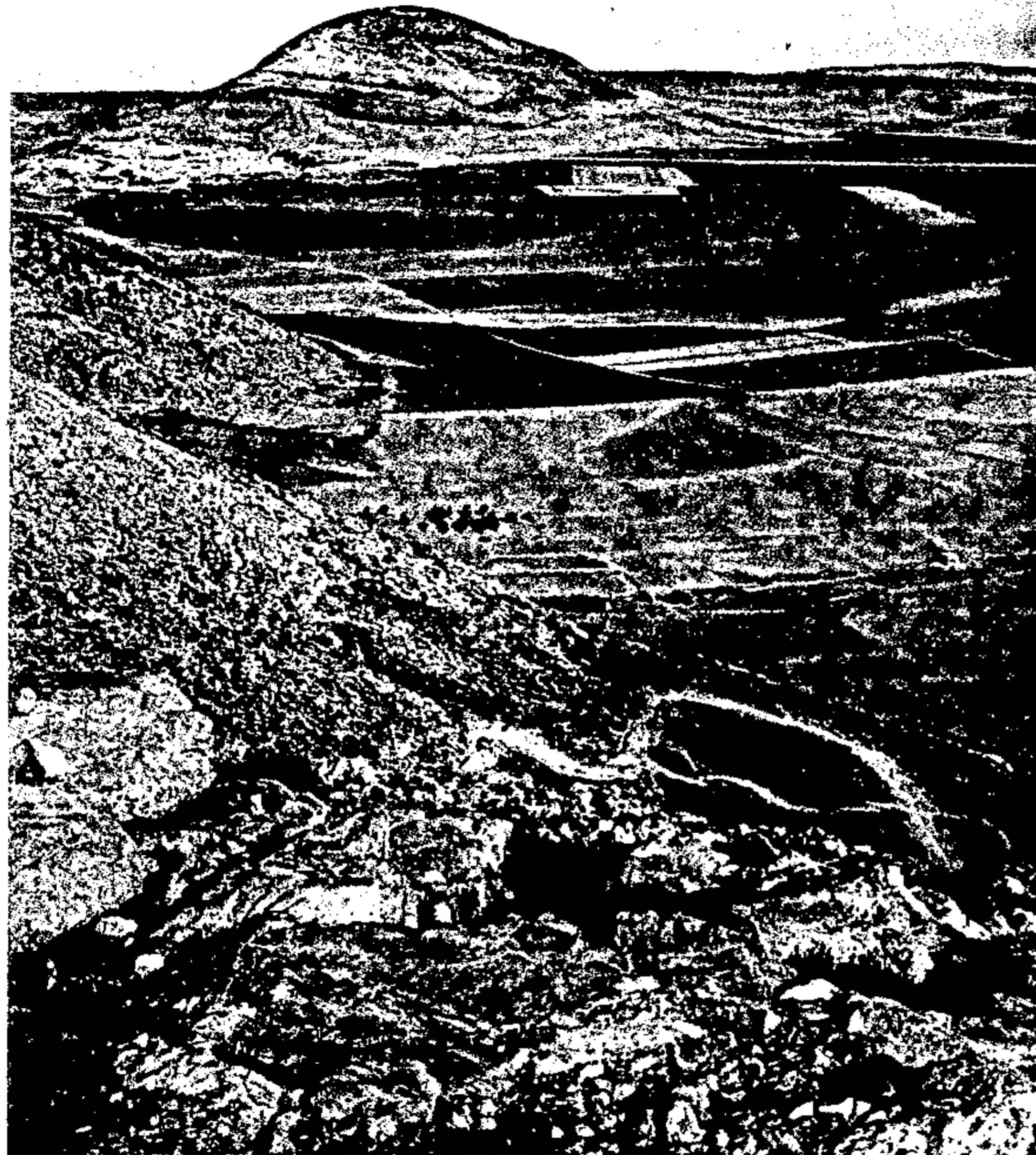
מן השמות כסלית-תבור ואזנות-תבור (כלומר, כסלות ואזנות הסמוכות לתבור, או שבתחום תבור)²² אין הכרע אם 'תבור' היה שם להר בלבד, או שהיה זה גם שם טריטוריאלי להר ולתחום שסביבו. אך 'תבור' הוא לפי פשוטו של מקרא גם שם עיר הנזכרת פעמיים במקרא. ביהושע יט היא מנויה עם ערי יששכר (מכנה הפסוק: 'פגע הגבול בתבור ושחצימה ובית שמש';²³ וגם המניין המסכם 'ערים שש עשרה' יכולים ללמד שזהו שם עיר),²⁴ ובדברי הימים א, ו סב 'תבור ומגרשיה'

20 כרשימת ערי הלויים יהושע כא כח ודברי הימים א, ו נז. לפי השבעים (B) גם בין ערי השבט יהושע יט כ. שיקול זה כוחו יפה גם אם נראה כקו הגבול קו שבין תחומים טריטוריאליים ולאור-דווקא בין יישובים. ארמוניה של דברת-דבוריה היו בוודאי במורחה של בקעת-כסלות, ולפיכך טבעי הוא שנכללו בתבל יששכר. לעומת זאת, לא מסתבר שהיה קשר בין חורבת דבורה לבין בקעת-כסלות, והאיל והר-תבור הנישא חוצץ כיניהן. השטח הטבעי של חורבת דבורה הוא אזור הגבעות המתונות המשתפלות מבהר-תבור צפונה, לכיוון האזור של בית-קשת היום.

22 על-פי רוב שמות מקומות המורכבים משתי מלים ואינם שייכים לפורמולות הקבועות (עין-, בית-, כפר-), התיבה הראשונה היא שם המקום, והשנייה היא תוספת מזהה, שבאה להבדיל את המקום ממקום אחר בעל אותו השם. כך בשמות המקראיים והמאוחרים יותר וכך בנומנקלטורה הערבית של ארץ-ישראל. במקרה הנדון ידועים במקרא מקומות נוספים בעלי אותו שם — קסלון ביהודה ואַזְנַן-שַׁאֲרָה באפרים.

23 ניסוח מסוג זה צריך להתפרש כאופן בסיסי כרשימה רצופה שכולה שמות יישובים, בדומה לארבעת הפסוקים שלפניו. בדרך-כלל אין דרך הכתוב לכלול יחד ברצף מהויות טופוגרפיות עם שמות ערים, ועל-פי-רוב יש לצפות שיופרדו על-ידי צורה פעלית.

24 בתרגום השבעים, לנוסחאותיו, יש חילופים רבים ביחס לנוסח המסורה ובינם לבין עצמם. אין מניין מסכם, ובמקום 'תבור' נמסרו צורות כמו Γαιθβωρ (B) Θαβωθ (A) Θαφωθ (A+) . לפני אנחרת נזכרת כאן עיר נוספת — (A) Pevath או (B) Πειρωθ (B) (אולי זכר לדיטוגרפיה קדומה), וכן נוסף אחרי שחצימה κατά θάλασσαν (= 'מִן הַיָּם'). עין-גנים מפורק ומסורס בנוסח B Iεων και Τομμαν, כך שמספר השמות המנויים עומד על 17 (A) או 18 (B). אני מעדיף להתבסס כאן על הפסוקים כפי שהם בנוסח המסורה, שהוא יציב ואחיד; ועל ההנחה, שכנקודת-מוצא אין לתלות במניינים המסכמים אי-דיוק, למרות קיומם של קשיים באחדים מפסוקי מניין הערים בספר.

הר התבור — צילום של בנו רותנברג, אמצע המאה העשרים

ניתנו ללויים מנחלת זבולון. תבור ודברת היו כמובן שתי ערים שונות. על כך מעיד הכתוב בדברי הימים א, ו, המונה את שתיהן. זו בצד זו, בין ערי הלויים — תבור מזבולון ודברת מיששכר.²⁵ ביהושע כא אין תבור נזכרת, וכל מיבנה ערי הלויים שכזבולון שונה (ארבע ערים — יקנעם, קרתה, דמנה, נהלל — במקום שתיים — רמונו ותבור בדברי הימים). אין זה המקום להידרש לשאלת היחס הספרותי וההיסטורי שבין שתי הרשימות, ולא למה שבינן לתיאורי הנחלות. אך לענייננו חשוב להדגיש, כי בחכנית החלוקה שביהושע נועדה העיר תבור ליששכר, ואילו לפי הרשימה בדברי הימים ישבו בני זבולון באותו השטח והם שנתנו את העיר ומגרשיה ללויים.

25 קונרד וקיצ'נר (SWP, I, p. 367) סברו כי תבור שבדברי הימים היא דברת שביהושע כא, ולא שמו לב שדברת נזכרת בצד תבור גם בדברי הימים א, ו.

יואל אליצור

מקומה של העיר תבור

ההנחה, הפשוטה לכאורה, היא שהעיר תבור שכנה על ההר, וכך סברו מחברים לא מעטים.²⁶ אולם המורדות התלולים והמיוערים של ההר בוודאי אינם מתאימים למיקום עיר; על פסגת ההר (מישור של כ-400 דונם) לא נמצאו חורבות של עיר, אלא מבצרים ומזורים בלבד; ומכחינה קרמית, לא נמצאו עד כה שרידים קודמים לתקופה הרומית.²⁷

גם מתוכן המקראות אפשר ללמוד, שלפחות בימי דבורה וברק ובזמן כתיבת ספר שופטים לא היתה עיר על ההר. כך משתמע מהדגשת הכתוב, שההתכנסות והיציאה היו בהר-תבור — 'לך ומשכת בהר תבור', 'כי עלה ברק בן אבינועם הר תבור', 'וירד ברק מהר תבור'. אילו היתה באותו זמן עיר בשם זה בשטח המצומצם של פסגת ההר, היה הכתוב תולה בה ולא בהר. אף הלשון 'את תבור ואת מגרשיה' (שהיא אמנם פורמולה קבועה ברשימה), אינה הולמת את הפסגה המוקפת מדרונות תלולים ומיוערים לאורך שני ק"מ מכל צד.

אולי מחמת הקשיים הללו קיימת נטייה אצל חוקרים רבים לכפור לגמרי בקיומה של העיר המקראית תבור. את תבור המפורשת כדברי הימים הגיהו, או פירשו בדוחק (כקיצור של 'כסלות-תבור' או 'אזנות-תבור' וכיו"ב),²⁸ ואת המניין ביהושע יט כב ('שש עשרה') ראו כטעות של הסופר או המעתיק, ויש שהוסיפו עיר על-יסוד קריאה אחרת ('שחץ וימה') או מן השבטים הסמוכים ('חלקת'), בהסתמך על נוסחאות שונות של השבעים.²⁹ אך הכתוב כמות שהוא, מכיר עיר בשם תבור; והבא להוציא את הכתוב מחזקתו, עליו הראיה.³⁰

מיקומה של העיר צריך אפוא להיות סמוך להר, למרגלותיו. ואולם דרום ההר ומזרחו אינם באים בחשבון; צירוף של יהושע יט, יהושע כא ודברי הימים א, ו, לפי סדר הכתובים וכפי שהם מציגים את עצמם, עשוי להוביל למסקנה, שדברת ניתנה ליששכר ונשארה כתחומו גם בזמן מאוחר יותר, ואילו תבור נרשמה תחילה בין ערי יששכר, אבל אחר-כך עברה לזבולון. כבר הזכרנו

26 כגון רובינסון, ג, עמ' 219; ו' גרן, תיאור ארץ ישראל (תרגום ח' בן-עמרם), ו, ירושלים תשמ"ה, עמ' 102; פרס, ד, עמ' 926; וילנאי, אריאל, עמ' 8045 (בהסתייגות); ובפרשנות נוספת ליהושע יט כב ודברי הימים א, ו, סב — W.A.L. Elmslie, *Chronicles*, Cambridge 1916, p. 50; קיל, דברי הימים א, דעת מקרא, ירושלים תשמ"ו, עמ' קע (השווה פירושו ליהושע, ירושלים תשל"ל, עמ' קעח: 'זאין יודעים את מקומה של העיר...').

27 'אהרונ', 'תבור', אנציקלופדיה מקראית, ח, עמ' 407. ועיין: מ' פיזירילו ואחרים, פסגת הר תבור, קרדום, 20 (תשמ"ב), עמ' 52-78.

28 E.L. Curtis & A.A. Madsen, *The Book of Chronicles*, (ICC), Edinburgh 1910, p. 143; F. Brown, S.R. Driver & C.A. Briggs, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Oxford 1907, p. 1061; ש' קליין, 'ערי הכהנים והלוויים', מחקרים ארצישראלים, ירושלים-תל-אביב תרצ"ד, עמ' 12; אהרונ' (לעיל, הערה 27), ושם ביבליוגרפיה. בכית-מדרשו של ולהאוזן כמובן אין השמות שברשימה אלא פיקציה דמיונית מאוחרת, שאין בה עדות היסטורית. ראה: אקדמות לדברי ימי ישראל (תרגום י' יברכיהו), א, תל-אביב תרצ"ח, עמ' 128-132; ב, עמ' 53-44.

29 ראה: ש' ייבין, 'יששכר', אנציקלופדיה מקראית, ג, עמ' 948; קלאי, נחלות, עמ' 164-172.

30 דברים ככתבם נוקט גם קלאי (נחלות, עמ' 402) המסתייג מן ההצעות המשבשות והדוחקות, ומניח שעיר הלוויים תבור אכן היתה קיימת והיתה 'ישוב הצמוד להר. מפליא, שבפרק אחר באותו ספר (עמ' 156) הוא קובע בקשר לפסוק ביהושע 'ופגע הגבול בתבור': 'זאין ספק, כנראה שכוונת הכתוב להר תבור ולא ליישוב בעל שם זה שכרבת ההר. יישובים בקרבת הר תבור ששמותיהם מורכבים בשם תבור ידועים... בלשון קצרה אפשר לכנות יישוב מעין זה בשם כסלות סתם אבל לא תבור סתם' וכו'. נדמה, שכאן נמשך עדיין המחבר אחר הדעה הנפוצה, שמעולם לא היתה עיר בשם תבור. ראשית פקפוק אפשר אולי למצוא בכנראה' שהטפיל ל'אין ספק' במשפט זה. על-כ"פנים, לפי משנה אחרונה שלו, שעיר בשם זה היתה קיימת בצמוד להר למרגלותיו הדבר המתקש ביותר הוא לפרש לפיה את הפסוק ביהושע יט ללא קשיים.

דבורה ודבוריה

כי לפי תיאור קו הגבול של זבולון, דברת היא נקודה קיצונית מזרחית כנחלת זבולון; הקו בא אליה ממערב (משריד וכסלות) ועולה ממנה לצפון-מערב (לכיוון גת-החפר-משהד). מעתה, אם דברת עצמה לא נחשבה מעולם על זבולון, קל וחומר שמזרחה ודרומה אינו ראוי להיחשב על זבולון. לעומת זאת, יש הגיון בדבר, שעיר הנמצאת מעט צפונית-מזרחית לדברת תיכלל בתכנית המקורית בין ערי יששכר, אך תשתייך אחרי-כך, בתהפוכות הזמנים, לזבולון. מסתבר אפוא ביותר, שהעיר תבור שכנה למרגלות הר-תבור, מצפון.

אימתי פסק ישובה של העיר תבור

מתקופת בית-שני ידועים שני מחברים המזכירים את תבור — פוליביוס ויוסף בן מתתיהו. יוסף, שהוא המאוחר שבין השניים, מזכיר את התבור בעשרה מקומות ככתביו.³¹ בכל המקומות מדובר על הר-תבור — *Ἰταβύριον ὄρος*, ולעולם לא מוזכרת העיר תבור. יוסף בן מתתיהו עצמו ביצר, לדבריו, את ראש הר-תבור בביצור אסטרטגי, אך עיר לא היתה שם, לא קודם-לכן ולא אחרי-כך. הדבר בולט היטב ברשימת ביצורי יוסף שב'חיי יוסף', סוף פרק לז (187-188), שם נמנו שתי קבוצות של ביצורים: ערים מבוצרות מחד, וכפרים מכוצרים מאידך, ונוסף בסוף הרשימה ובנפרד — ההר תבור — *Ἰταβύριον ὄρος*. הווי אומר, שכימי יוסף בן מתתיהו לא היה יישוב בשם תבור, ויוסף המוסר שביצר והכיר היטב את ההר וסביבתו, לא ידע על העיר תבור לא בימיו ולא בתקופות קודמות לו. בדרך השערה נוכל להוסיף, כי משתיקת המקורות המונים את כיבושי בית חשמונאי בפירוט רב בדרך-כלל, אך אינם מזכירים את העיר תבור, מסתבר שיש ללמוד כי כבר בזמן מרד החשמונאים לא היתה עיר זו קיימת (ברשימה המסכמת של כיבושי החשמונאים עד ינאי המלך נזכר הר התבור כשם אזור, יחד עם השומרון והכרמל).³²

על רקע זה יש חשיבות מיוחדת לעדותו של פוליביוס, שהיא כאן חוליית-ביניים היסטורית, בין תקופת קיום העיר לבין תקופת השתכחותה. בקטע שבו מספר פוליביוס על כיבוש צפונה של ארץ-ישראל בידי אנטיוכוס השלישי, בשנת 218 לפנה"ס, מוזכר התבור — *Τὸ Ἰταβύριον*³³ ובהמשך הקטע — העיר — *ἡ πόλις*.

31 קדמוניות ה' א 22 (84), ה' ה 3 (203), ח' ב 3 (37), יג טו 4 (396), יד י (102); חיי יוסף לז (188); מלחמת א' ח 7 (177), ב' כ 6 (573); ד' א 1 (1) ד א 8 (54-61).

32 טיעון זה הועלה על-ידי ד' ספראי, 'גיאוגרפיה היסטורית של הר תבור', קרדום, 20 (תשמ"ב), עמ' 21, והדברים מסתברים (מצד שני, דברי פוליביוס הוכחו במאמר זה בצורה מוטעית וכן לא נכונה לדעתי פרשנותו הלשונית היסטורית לשם *Ἰταβύριον* עיין שם, וראה בהערה הבאה).

33 מלבד אצל פוליביוס ויוספוס מוזכר השם *Ἰταβύριον* גם בשני מקומות בתרגום השבעים — ירמיהו מו (כו), יח והושע א א (בשאר המקומות — הצורה *Θαβωρ* או שיבושים הנובעים ממנה). בעקבות השבעים הזכירו את *Ἰταβύριον* כצורה ספרותית ולא כצורה חיה — גם אוסביוס והיררונימוס באונומסטיקון (לעיל, הערה 3, עמ' 110, שורה 20). בלקסיקון הגיאוגרפי של סטפנוס ביזנטינוס (בערך 500 לספירה) נכתב: *Ἰταβύριον*, נוסחה אחרת: *Ἰταβύριον* (ה'ה) של רודוס... ויש גם בפניקיה'. Stephan von Byzanz, *Ethnika*, Graz 1958, p. 141. השם *Ἰταβύριον* — *Ἰταβύριον* מתאים לפי כתיבו לשמות המקומות שנקלטו ביוונית בתקופה קדומה. הת"ו העברית מיוצגת בו כ'ז' ואת ה'ט' שבו יש לראות כמייצג קדום של ו"ו בשורוק (משום-מה נשמע השם לזרים בשורוק ולא בתולם). סיומת השם היא יוונית טיפוסית, ותחילתו עוד צריכה הסבר. בדרך-כלל קלטה היוונית במקום (כנראה בראשית האלף הראשון לפנה"ס אולי אף לפני-כן) את שמותיהן של ערי החוף הארץ-ישראל, ואפשר גם שמות מפורסמים אחרים מתוך הארץ (כגון עמון — *Ἀμμανίτις*, בשן — *Batavaia*, ירדן — *Ἰορδανός*).

דבורה ודבוריה

ההתאמה בין שלושת הנתיבים (ההיסטורי, הטופוגרפי והארכיאולוגי) היא אפוא כמעט מושלמת. ההר לא היה מעולם (עד ביצורו סמוך לחורבן) אלא הר; דברת היתה בשטח דבוריה; ותבור — כחורבת דבורה. חוליה אחת חלשה יש במסכת הזו, והיא הכמות המועטת יחסית של מימצא ברזלי בחורבת דבורה. בעניין זה נראה, כי כדאי לבדוק את האפשרות שחלה תנודה מסוימת במיקום עיקרו של היישוב בין תקופת המקרא וימי בית שני, ואפשר שסקרים נוספים ישלימו כאן את החסר.

עתה אפשר לשוב אל ההיבט הלשוני ואל השאלות שהעלינו בתחילת מאמר זה. דְּבַרְתַּת המקראית נקראה בסוף ימי בית שני דבריתא. שם זה, שעליו מעיד יוסף בן מתתיהו, אינו אלא השם המקראי כחילוף סיומת הנקבה. תנועתו הסופית יכולה להתפרש כצורת יידוע ארמית.⁴⁰ בדרך השערה אפשר להניח, כי כאשר כבשו הערבים את הארץ מצאו למרגלות הר-תבור שני אתרים, האחד — כפר במערב ההר ושמו דְּבַרְתַּתָּא; והשני; במדרגה הצפונית — חורבה בעלת שטח גדול, הידועה בין אנשי האזור ושמה תְּבוֹרָא. וכאן פעלה האטימולוגיה העממית. מאחר שלא היתה לערבים זיקה לשמות ההיסטוריים אלא לשמות כפי שנשמעו באוזניהם; והואיל ואף ההר לא נקרא אז בדרך כלל 'תבור', אלא 'טורא' (כפי שמעיד השם שנשמר — ג'בֶּל אֶ-טוֹר), לפיכך ניטשטש באוזניהם ההבדל שבין הדל"ת שב'דבריתא' והת"ו שב'תבורא' והם נטו לראות ב'דבריתא' צורה תארית הגזורה מן 'תבורא-דבורא' ותלויה בה.⁴¹ את הסיומת הייחוסית הארמית, לפי הכנתם, המירו בסיומת ה'נספה' הערבית, שהיא בעלת אותה המשמעות, וכך נוצרה מצד אחד ההאחדה בין שני השמות, ומצד שני סיומת הנסבה של 'דבוריה'.⁴²

תודתי נתונה לארנה קובוס, ליזה אולמן וד"ר דורון מנדלס שחרמו מזמנם ומנסיונם העשיר במקורות היווניים וסייעו בידי בניתוח הטקסט. החלק היווני של מאמר זה ראה אור לאחרונה: 'The Meaning of ἐπι λόφου in Polybius' Writing and its Effect on the Location of the Town Tabor', *Scripta Classica Israelica*, 8-9, (1985/1988), pp. 79-82

40 השווה עלמת-עלמית. חרד <חדירחא* < חרית'ה (ז' קלאי, 'עלמון', אנציקלופדיה מקראית, ו, עמ' 233-234; ש' לוונשטט, 'חרדי', שם, ג, עמ' 28-29). על התנועה הסופית ומקורה ראה מה שהערתי במאמרי, 'גב בהר אפרים ושאלת קיומה של "גבע" מצפון לכית-אל', קתדרה, 45 (חשרי תשמ"ח), עמ' 8, הערה 30.

41 מעבר של ת"ו לדל"ת אינו רגיל בשמות המקומות בארץ. המשך מחקרו של קמפפמאייר (לעיל, הערה 18 שראה אור ב: ZDPV 15 (1892), p. 91) מנה חמש דוגמאות לכך: צרפת-צ'רפנד, גלית-ג'אלוד (יש להעיר, שכבר הפשיטתא רושמת גוליד בל"ת), צ'פח-צ'פד, סלקה-סלקכת* סלקח'אד, Πέτρος <כ'רס. החסרון בדוגמאות אלו לענייננו הוא המיקום הסופי של ה"ת בארבע מתוך חמש הדוגמאות, והקירבה לעיצור שעבר מאי-קוליות לקוליות (π < b) במקרה החמישי. אולם, מקבילה מושלמת להצעה שלנו אפשר למצוא בשם תרעלה — 'סוכות-תרעלה' (ירושלמי, שביעית ט ב, לח ע"ד) היום — דיר עלא. גם כאן יש למעטק הסבר, הנערץ באטימולוגיה עממית. דוגמה לא בטוחה למעבר ת"ו לדל"ת בתחילת המלה יכול להיות 'תאמונא' (נוסח אחר: תימונא, Θιμονα) — מקום-סמוך לעכו או שם אחר לעכו — ב'על המידות והמשקלות' לאפיפניוס מהמאה החמישית לספירה (J.E. Dean, *Epiphanius Treatise on Weights and Measures*, Chicago 1935, p. 76) שהוצע לזהותו בדאמון, ממערב לכפול, דרומית-מזרחית לעכו. למעבר דומה, מטי"ת שמוצאה מ־ז יוונית, השווה: Πεντακωμία < פנטאקומוווחה (כתובת רחוב, שורה 28) פֶּנְטַקוּמִיָּה. בתקופות קודמות לתקופה הערבית נמצא לעתים מחברים לועזיים המחליפים טי"ת וח"י בל"ת. כך סטראבו (1756,6,1) הרושם את השם דאמור Ταμυρας (אך פוליביוס Δαμοῦρας: 68, V). מפת מידבא (אבי-יונה, מס' 8): גורן האטר — Αλων Αταθ, ושיים לב לשם היווני הקדמון Αζωτος (על-דרך היוונית הקדומה שבה 'ז' בוצעה /sd/ — 'אשרוד', ודוגמה מצרית: דמיאט — Damietta — Ταμιαθις. מכל מקום, בנידון שלנו אנו מניחים קיומו של רקע מיוחד למעחק.

42 בהבדל מסוים, השווה Σαφιθα = צפיחא <תל' אֶצְאִי Μωδιθα = מודיחא <מידיה (מ' אבי-יונה, מפת מידבא, 58, 88, ירושלים תשי"ג). דוגמה דומה מבחינה עקרונית היא קנת <Kavata אלקנוואת. 'קנתא' לא היתה אלא 'קנת' בסיומת /a/ ארמית, אך נתפסה אצל התושבים בתקופת המעבר מארמית לערבית כצורת ריבוי נקבה

יואל אליצור

לקישור שני השמות זה לזה סייעה כנראה גם תופעה פונולוגית — הנטייה הידועה בעברית ובארמית של ארץ-ישראל (וביותר בארמית הנוצרית), להפוך חצאי-תנועות ותנועות קצרות ל/u/ בקרבת עיצורים שפתיים והאות רי"ש.⁴³ מסתבר אם כן, שהתנועה הקצרה, או חצי התנועה, הכלואה בין הבי"ת והרי"ש בשם 'דבריתא' בוטאה /u/ עוד לפני הכיבוש הערבי, והדמיון בין שני השמות הפך למובן מאליו. כך נצטרפו תהליכים לשוניים לתהפוכות ההיסטוריות והביאו בלבול לעולם.

מירדעח מן קנת' ולכן 'תורגמה' לערבית *القنات* (ראה: ב' עודד, 'קנת', אנציקלופדיה מקראית, ז, עמ' 203-205 וביבליוגרפיה).

43 ראה: י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה, ירושלים תשי"ט, עמ' 391-393, ושם הפניות רבות; ז' בן-חיים, 'מסורת השומרונים וזיקתה למסורת של מגילות ים המלח וללשון חז"ל', לשוננו, כב (תשי"ח), עמ' 226; מ' בראשור, משנה כתב-יד פארמה ב' לסדר טהרות, ירושלים תשל"א, עמ' 6.